

DOĞRULUK KONTROLÜ VE DOĞRULAMAYI ANLAMAK İÇİN ÖNEMLİ KAVRAMLAR

2.Gün 4. Oturum

13 Kasım 2022 Pazar 14.45-16.15

Emre İlkan Saklıca

Teyit Yazı İşleri Sorumlusu

DERS ÖĞRENME ÇIKTILARI

- 1- Dersin sonunda katılımcılar, yanlış bilginin türleri hakkında bilgiye sahip olur.
- 2- Katılımcılar, bilgi düzensizliği kavramını öğrenir.
- 3- Doğruluk kontrolünün önemini kavrar.
- 4- Doğrulamayı anlamak için gerekli temel kavramları tanımlar.

GİRİŞ

ABD'deki 2016 seçimleriyle gündeme gelen hakikat ötesi kavramı, toplumların yanlış bilgiye aşinalığını artırdı. Basın tarihinin başından beri ortada duran ancak sosyal medyanın hızı ile daha da yüksek ivmeyle yayılan bu problem çok sayıda çalışmanın da konusu oldu. Dönemin başkanı Donald Trump'ın, karşısındaki tüm haber merkezlerinin çalışmalarını Fake News söylemiyle suçlaması da daha sağlıklı bir bilgi ekosistemi için yeni tanımlar yapmayı zaruri kıldı. Yani hem sosyal medyanın hızı hem de hakikatin kolayca eğilip bükülmesi problemin tanımını oluşturdu. Fakat buradaki temel sorun, problem yaratan içeriklerin sadece haber olmamasını anlamayla başlıyor. Bazen bir caps, bazen çalاکalem hazırlanmış bir görsel yani haber diyemeyeceğimiz paylaşımlar isimlendirme için bir ipucuna da işaret ediyor. Yani yalan haber tek başına tüm olanı biteni karşılayamıyor. Her bir yanlış bilginin kendince farklı zararları ve etkileri vardır. Bilgi düzensizliği diyebileceğimiz bu genel tablo, günümüz bilgi ekosistemindeki bu karışık tabloyu anlamak için karşılayıcı bir öneme sahiptir. Bu bağlamda bilgi düzensizliği konusundaki çalışmalarıyla bilinen First Draft ekibi, bilgi düzensizliğinin yedi türü olduğunu ifade etmektedir.

1. MANİPÜLASYON

“Manipulated content” yani manipüle edilmiş içerik, “gerçek bir bilgi ya da görüntünün kandırma amacıyla manipüle edilmesi” anlamına gelmektedir. Türk Dil Kurumu ise manipülasyonu üç farklı şekilde tanımlar. Psikolojideki “yönlendirme” ile ekonomideki “varlıkları yapıcı, açıklayıcı ve yararlı bir biçimde kullanma işi” tanımları bir kenara, bizim bir yanlış bilgi türü olarak manipülasyonu ifade etmek için kullanacağımız TDK tanımı şöyle: “Seçme, ekleme ve çıkarma yoluyla bilgileri değiştirme.”

Bugüne dek yanlış olduğunu tespit ettiğimiz şüpheli bilgiler arasında gerçek görsellerin montajlanarak, videoların orijinal kopyalarındaki bazı sahnelerin kesilerek farklı anlatımlar içinde sunulduğuna pek çok kez şahit olduk. Öyle ki, manipülasyon uzun zamandır internet lûgatında, Adobe'nin görsel düzenleme programı Photoshop'a atıfla, "şopla(n)mak" veya "fotoşopla(n)mak" olarak anılıyor. Yalnızca görseller üzerinde yapılan oynamaları işaret eden

"şop" tanımının ötesinde manipülasyon, bir bilginin içinden belli parçaların eksiltilmesi ya da bir bilgiye gerçekte olmayan parçaların eklenmesini de ifade etmekte bize yardımcı olabilir.

Manipülasyon, akademik kaynaklarda genellikle propaganda ile yan yana anılsa da sözgelimi bir fotoğrafın montajlanarak sosyal medya platformlarında paylaşılmasının ardındaki tek motivasyon bu olmayabilir. Örneğin sosyal medyada yaygın olarak paylaşılan ve hatta televizyon kanallarında da yer alan bir görüntüde Yunanistan'da bir rahibin halka seslendiği anlar yer alıyordu. Konuşmadaki altyazılara göre rahip, "Türkler saldırmadan 12 adayı hemen verelim" anlamına çıkan cümleler sarf ediyordu. Ancak konuşmadaki altyazı tamamen üretilmiş ve videoya montajlanmıştı. Burada amaç Türkiye-Yunanistan ilişkilerinde Yunanlar'ın kaygılı olduğu izlenimini [yaratmaktı](#).

Manipülasyonun her zaman görüntünün üzerine eklemelerin yapıldığı, fotoğraftaki objelerin veya kişilerin değiştirildiği bir tür olmadığını açıklayabilmek için farklı bir örneği ele alalım. Videoda, Necmettin Erbakan'ın konuşması sırasında "CHP'ye aldanıp kuyruğuna yapışma" dediği iddia ediliyor, Erbakan'ın böylece kendisini dinleyenleri CHP'ye karşı uyardığı iddia ediliyordu. Oysa videonun bir saniyeden daha kısa bir süresinin kesilmesiyle ortaya çıkan bu alıntının aslı şöyleydi: "Ey kasketli adam. Beni iyi dinle! CHP'ye aldanıp da AKP'nin kuyruğuna yapışma" Yani Erbakan aslında, kendisini dinleyenleri AKP'ye karşı uyarırken, CHP'ye de dikkat çekiyordu. Videodaki manipülasyon Erbakan'ın cümlelerindeki anlamın ortadan kalkmasına, gerçeğin sapmasına sebep [olmuştu](#).

Görülebileceği gibi yanlış bilgiyi açıklamak için tek bir tanım yetersiz kalabilir. Manipülasyon kavramının Erbakan'ın kırılan videosu için geçerli bir anlatım olduğu söylenebilir de bu yanlış bilginin, anlamdaki kayma nedeniyle çarpıtma özellikleri taşıdığını da vurgulamak gerek.

2. ÇARPITMA

First Draft'ın infografiğinde çarpıtılmış içeriğe karşılık gelen "misleading content", bir kişi ya da olaya dair anlatı kurgulamak için bilginin çarpıtılmış kullanımı, olarak tanımlanmaktadır.

TDK'da çarpıtmak sözcüğü için belirtilen, "yanlış ve kötü duruma götürmek" ve "gerçek anlamından saptırmak" anlamları tek başlarına kullanılmak için yeterli değil ancak bizim için yol göstericidir. Bu iki anlam içerisinde "kötü durum" tanımlamasının yoruma açık bir ifade olduğunu gözeterek yanlış bilgi tasnifinde kullanmamanın daha doğru olacağı kanaatindeyiz. Bir yanlış bilgi türü olarak çarpıtmayı, "gerçek anlamından saptırarak yanlışla sürükleme/yönlendirme" olarak tanımlamakta sakınca yok. Çarpıtma kavramı bu haliyle, First Draft'ın tanımına benzer şekilde, başlangıçta doğru olan ancak çarpıtıldığı için yanlışla sürükleyen bir bilgi türünü anlatmaya hazır hâle geliyor. Diğer yandan First Draft'ın tanımındaki "bir kişi ya da olaya dair anlatı kurgulama" amacının altını çizmek önemlidir. Çarpıtılmış içeriğin başlangıçtaki anlamı yok ederek, yeni bir anlatı kurguladığı ve bu anlamın okuru yanlışla sürüklediğini ya da yanlış yönlendirdiğini söyleyebiliriz.

2022'nin ikinci yarısında sosyal medyada bir içerik dolaşmaya başladı. İddianın merkezinde Bill Gates vardı. Paylaşımlarda, Bill Gates'in sivrisinekler üreterek piyasaya saldığı ve bu adımıyla kitlesel bir salgın hastalık yayacağı iddia ediliyordu. İşin aslı ise dünya sivrisinek programı isimli bir çalışmaya dayanıyordu. Program, Wolbachia bakterisi verilmiş sinekler aracılığıyla bölgedeki insanları dang, zika, sarıhumma, chikungunya benzeri sivrisinek

kaynaklı hastalıklardan korumayı amaçlıyordu. Araştırmacılar taşıyıcı sivrisineklere Wolbachia bakterisi verilirse, dang virüsünü bulaştırmalarını engelleyebileceğini düşünüyordu. Endonezya’da yürütülen randomize kontrollü bir çalışma, Wolbachia taşıyan sivrisineklerin bölgedeki dang humması vakalarını yüzde 77 ve dang humması nedeniyle hastaneye yatışları yüzde 86 oranında azalttığını buldu. Bill Gates ise, programa 2004’te organizasyona yaptığı maddi destek ile dahil olmuştu. Bu tip iddiaların amacının doğruyu çarpıtarak bir yandan da toplumda kaygı uyandırmak olduğunu söyleyebiliriz.

3. HATALI İLİŞKİLENDİRME

Hatalı ilişkilendirme, internette pek çok kullanıcının aşına olduğu bir yanlış bilgi türü. Kimi zaman yaşananları olduğundan daha abartılı göstermek için, kimi zaman olaylara dair elde görsel bir materyal bulunmadığı durumlarda (stok ya da arşiv görüntüleri vasıtasıyla), kimi zamansa uydurma ya da çarpıtma amaçlı üretilen içeriklere uygun bulunduğu için kullanılan bir tür.

Yanlış bilgi türü olarak hatalı ilişkilendirme; bir olayı gösterdiği ya da anlattığı iddiasıyla ilişkilendirilen fotoğraf, video, alıntı ya da haber başlığının başka bir olaya ait olduğu durumları ifade ediyor. Stok ya da arşiv görüntüsü olduğu ifade edilmedikçe, kullanıcının olay ile ilişkili olduğunu düşünmesine neden olabilecek kullanımlar, hatalı ilişkilendirme olarak tanımlanabilir. Hatalı ilişkilendirmenin yaşandığı durumlarda, kullanılan fotoğraf da anlatılan hikâyeye de tamamen gerçek olabilir. Fotoğraf manipüle edilmemiş, hikâyeye çarpıtılmamıştır. Ancak bu ikisi arasındaki ilişki gerçek değilse, bağlantının yanlış bilgiye sebep olduğunu söylemek gerekir.

Ukrayna-Rusya savaşı sırasında televizyonların, bilgisayar oyunları ya da animasyonlardan sahneleri gerçek sanarak kullanması buna örnek olarak [gösterilebilir](#).

4. UYDURMA

First Draft’ın deyişiyle uydurma içeriklere karşılık gelen “fabricated content”, üretilen yeni içeriğin tamamen yanlış olması, kandırmak ve hasar vermek için üretilmesi, olarak tanımlanıyor. Türkçe’de uydurma TDK’ya göre, “şişirme haber” olarak tanımlansa da “gerçek dışı, uydurulmuş olan, yalan, sahte, asılsız, düzme” tanımının yanlış bilgiyi kastetmek açısından daha isabetli olacağını düşünüyoruz. Tanımın “şişirme haber” kullanımının “abartı” ile yakından ilişkili olacağı ve her zaman yanlış bilgi içermeyebileceği hatırlatarak uydurma kavramını “tamamı üretilmiş, herhangi bir gerçeklik payı taşımayan içerikler” ile sınırlı tutalım.

Post-truth ve fake news tartışmalarını alevlendiren ABD’deki başkanlık seçimleri sırasında en çok konuşulan sahte içerik türü uydurma olanlardı. Papa’nın Trump’ı desteklediği veya Clinton’ın e-postalarını sızdıran CIA ajanının evinde ölü bulunduğu gibi tamamen uydurulmuş içerikler ABD’li Facebook kullanıcıları arasında en çok ilgi görenler arasındaydı. Bu tarz içeriklerin gelir elde etme motivasyonu ile Makedonyalı gençler tarafından üretildiğine dair de pek çok yazı ve makale kaleme alındı.

Türkiye’de de sosyal medyada yaygın bir iddia epey tartışılmıştı. Terk edilen bebeklerin kimliklerine anne adının Havva, baba adının Adem olarak yazıldığı iddia ediliyordu. Ancak konu araştırıldığında Nüfus Hizmetleri Kanunu’na göre bulunan çocuğa ana ve baba adı

belirtilmemişse nüfus müdürlüğünce ad ve soyad ile ana ve baba adı verildiği anlaşılıyordu. Bu, uydurmaya tipik bir örnek olarak [gösterilebilir](#).

5. TAKLİT

First Draft'ın İngilizce'de "imposter" olarak karşıladığı, "gerçek bir kaynağın taklidini yapan" içerik türlerini Türkçe'de doğrudan "taklit" olarak tanımlamak mümkün. "Benzetilerek yapılan, imitasyon" anlamında taklit, bir kişi ya da kurumun taklidini yaparak bilgiye gerçeklik süsünün verildiği veya karşı propagandası yapılacak kişinin ya da kurumun yerine geçildiği durumları ifade etmek için kullanılabilir.

Taklit, doğrudan yanlış bilginin bir türü olarak karşımıza çok seyrek çıkıyor. Taklidin, yanlış bilginin yaygınlaştırılması veya inandırıcılığının artırılması için araç olarak kullanılmasının daha yaygın olduğu söylenebilir. Güvenilir, itibarı yüksek, bilinen, ana akımlaşmış gerçek kaynakların isimleri ya da logolarının taklit edilmesiyle oluşturulan sosyal medya hesapları veya alan adları, dikkatsiz kullanıcıların sahte içerikleri güvenilir kaynaklardan okuduğu zannına kapılmasına neden olmaktadır. Halk Arenası'nın taklidiyle, Uğur Dündar'ı takip eden kullanıcıların güvenine olta atan Kadir Çini'nin taktığı bu tür için iyi bir örnektir.

Türkiye, taklitçi sosyal medya hesaplarının zengin olduğu bir ülkedir. Saniyeler içinde profil fotoğrafını değiştiren bir Twitter kullanıcısı, bir haber sitesinin logosuyla attığı tweeti yüzlerce kişinin görmesini sağlayabiliyor. Teyit daha önce Aziz Sancar, Sezen Aksu, Uğur Yücel, Cansu Dere, Ece Üner, Cem Uzan, Beyazıt Öztürk, Ediz Hun, Melike Öcalan, Oya Başar, Selçuk Yöntem, Türkan Şoray, Haluk Bilginer, Tamer Karadağlı gibi birçok isimle ilişkilendirilen ve paylaşımları gündem olan çok sayıda hesabı inceledi. Bu hesapların bir kısmı gündeme ilişkin söylemleriyle nefret söylemini körüklerken, bir kısmı da sonrasında dönüştüğü hesaplarla farklı profillere büründü.

6. BAĞLAM DAN KOPARMA

Tespit edilmesi en güç yanlış bilgi türlerinin başında bağlamdan koparılanlar gelir. Bağlamdan koparma; doğru bir bilginin, içinde bulunduğu olaylar, durumlar veya ilişkiler örgüsünden koparılarak farklı bir anlatı içinde sunulduğu durumlarda karşımıza çıkar.

Bir tarihçinin 2019 yılında yaptığı bir sosyal medya paylaşımı 2022'de tekrar gündeme geldi. Paylaşımında, Türk Tarih Kurumu'nun, İngiliz Belgelerinde Atatürk adlı kitabının beşinci cildinde, Mustafa Kemal Atatürk'ün "yeni Türkiye'nin gerçek kurucusunun", Britanya Başbakanı Lloyd George olduğunu söylediği iddia ediliyor. Olayın aslı ise daha farklı. Bilal N. Şimşir tarafından hazırlanan Türk Tarih Kurumu 1973 basımı İngiliz Belgelerinde Atatürk (British Documents on Atatürk, 1919-1938) adlı kitabın beşinci cildinin 262. sayfasında böyle bir ifade geçiyor. Ancak bu ifade bağlamından koparılmış. Kitapta ilgili bölümde, 1923 yılında Türkiye'ye ziyarette bulunduğu sırada Atatürk ile röportaj yapan The Saturday Evening Post dergisinin yazarı Amerikalı gazeteci Isaac Marcossan'un aktarımları şu şekilde yer alıyor:

"Ankara'da bir hafta geçirmiş olan tanınmış Amerikan gazetecisi Isaac Marcossan ile görüştim. Mustafa Kemal'in çok içtiği söylentilerinin doğru olmadığını; eşinin güzel, zeki, İngilizce ve Fransızca bilen ve siyasete karışmaya hevesli bir hanım olduğunu, kendisinin (Marcossan'ın) Mustafa Kemal'in vatansever kişiliğinden etkilendiğini söyledi. Mustafa Kemal, ülkesini kalkındırmak için Amerika'dan yardım umuyor, İngiltere'ye kuşkuyla

bakıyormuş; Yeni Türkiye'nin gerçek kurucusunun Lloyd George olduğunu, onun İstanbul'a heykelini dikmek gerektiğini, çünkü Yunanlıları İzmir'e çıkarınca Türk milletinin vatanı savunmak için ayaklandığını söylemiş. Amerikan gazeteci, Türkiye'deki yoğun vatanseverlik ve yabancı düşmanlığının Türkiye'nin ekonomik kalkınmasını köstekleyeceğini, Ankara'nın başkent kalması için Mustafa Kemal'in ısrar edeceğini söylüyor.” Yani Atatürk'ün yaptığı bir ironi bağlamından koparılmış.

7. PARODİ

Parodi, tiyatrodaki “ciddi sayılan bir eserin bir bölümü veya bütünü alaya alarak, biçimini bozmadan ona bambaşka bir özellik vererek biçimle öz arasındaki bu ayrılıktan gülünç etki yaratan bir oyun türü” olarak tanımlanıyor. İnternet kültürüne parodi haber olarak yerleşen bu tür ise, çoğunlukla haber formatına benzer şekilde, eğlence ve alaya alma amaçlı yazılan metinleri işaret ediyor.

Zaytung gibi Türkiye'de oldukça yaygın parodi haber platformları ürettikleri düzenli içeriklerle gündemdeki konuları mizah yoluyla eleştirme ve kullanıcılara eğlenceli içerikler sunmayı hedefliyor. Diğer platformların aksine, Zaytung benzeri sitelerin gerçek bilgilere yer vermek gibi bir niyeti yok. Bunu da okurlarına duyuruyorlar. Parodi haberler, haberin parodi olduğunu bildiğiniz sürece, zararsız, eğlenceli içerikler. Ancak parodi haberlerin gerçek olayların bilgisini veren içerikler gibi yayılmaya başlaması onları kolaylıkla yanlış bilginin bir türü haline getirebilir.

Örneğin sosyal medyada paylaşılan ve bir mağazaya ait bir katalogda 199.99 TL'lik seans ücreti karşılığında “psikolog” başlığının yer alması çok sayıda etkileşime neden oldu. Fakat bu parodi bir paylaşım idi.

NİYET VE MOTİVASYON

Bu kategoriler, yanlış bilgiyle kirlenmiş bir bilgi ortamındaki karmaşıklığı anlatmak için faydalı oluyor. Claire Wardle ve Hossein Derakhshan ise yanlış bilginin yayılımındaki niyet konusunu da vurguluyor.

Niyet, tüm bu meseleyi anlamamanın kritik noktalarındandır. İşte bu noktada mezenformasyon, dezenformasyon ve malenformasyon kavramı karşımıza çıkıyor. Mezenformasyon ve dezenformasyon ikilisi yanlış içerik örneklerinden. Fakat dezenformasyon ister maddi, ister itibar için, ister siyasi, ister de fiziksel zarar için olsun, herhangi bir zarar verme amacı olan insanlar tarafından üretilip paylaşılıyor. Mezenformasyon da yanlış fakat bunu paylaşan insanlar, bu içeriğin yanlış olduğunu fark etmiyorlar. Mesela, son dakika haberleri sırasında insanların söz konusu olayla ilgili olmadığını fark etmeden konuyla ilgili söylentileri ya da eski görüntüleri paylaşması buna bir örnek.

Malenformasyon ise özgün bir bilgi içeriyor. Öte yandan bunu paylaşan insanlar zarar verme amacı güdüyor. 2016 ABD Başkanlık Seçimleri sırasında Hillary Clinton'ın e-posta yazışmalarının sızdırılması buna örnek. İntikam pornosu paylaşmak da. Bu kavramlar önemli çünkü niyet de belli bir bilgiyi nasıl anlamamız gerektiğinin bir parçası.

Yanlış ve yanıltıcı içerik üretmenin arkasında üç temel motivasyon yatıyor. İlki iç ya da dış politika fark etmeksizin genel olarak siyasi motivasyonlar. Yabancı bir hükümetin başka bir ülkenin seçimlerine müdahale ettiği yönünde bir vaka karşımıza çıkabilir. Bir siyasetçinin “kirlili” taktiklerle kendisine muhalif olanları lekelemeye çalıştığı bir kampanya kapsamında

siyasi motivasyonlar, iç siyasetle bağlantılı da olabilir. İkinci temel motivasyonsa finansal. Sitenizde reklam vererek para kazanabilirsiniz. Eğer abartılı bir başlıkla hazırlanmış yanlış bilgi içeren sansasyonel bir haber metniniz varsa, insanlar bağlantınıza tıkladığı sürece para kazanırsınız. Siyasi yelpazenin her iki tarafındaki insanlar tık ve dolayısıyla gelir elde etmek için nasıl uydurma “haber siteleri” kurduklarını daha önce anlatmışlardı. Üçüncü ve son olarak sosyal ve psikolojik motivasyonlar bulunuyor. Bazı insanlar basitçe sorun yaratma ve bundan nasıl kazasız belasız yırtabileceklerini görme arzusuyla motive oluyorlar. Gazetecileri kandırıp kandıramayacaklarını görmek buna bir örnek. Bir diğer örnekse Facebook’ta kimi zaman insanları protesto için sokağa çağırın kimi zamansa kadınlara zorbalık etmeye teşvik eden etkinlikler yaratmak. Bazı insanlarsa belirli bir kimlik taşıdıklarını göstermekten başka hiçbir motivasyona sahip olmaksızın yanlış bilgi paylaşıyorlar. Örneğin, “bunun doğru olup olmaması beni ilgilendirmiyor, ben sadece Facebook’taki arkadaşlarıma [adayın adı her neyse]’den ne kadar nefret ettiğimi göstermek istiyorum” diyenler gibi.

KAYNAKÇA

- [Sözlük: Yanlış bilginin en yaygın yedi türü - Teyit](#)
- [Doğrulama El Kitabı - Teyit](#)
- [Teyit Sözlük - Teyit](#)
- [Gazetecilik, ‘Sahte Haber’ ve Dezenformasyon: Gazetecilik Eğitimi ve Alıştırmaları için El Kitabı](#)